

УДК 343.8 (477)

М. В. Романов,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІД ЧАС ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Кримінально-виконавчий кодекс України встановлює одним із завдань, що стоять перед законодавством з питань виконання покарань, запобігання тортурам і нелюдському або принижуючому гідності поводженню із засудженими. Це правило в повному обсязі поширюється й на неповнолітніх засуджених. Як указаний Кодекс, так і інші акти кримінально-виконавчого законодавства повинні бути сформульовані так, щоб не залишати місця проявам катувань і жорстокого поводження, а також мати відповідні механізми, за допомогою яких мають бути забезпечені умови відбування покарання, де не існує таких ганебних проявів жорстокого поводження. За думкою законодавця, саме на рівні нормативного акта необхідно забезпечити таку його якість, яка унеможливила б катування чи інші прояви жорстокого поводження з неповнолітнім засудженим. Але це єдина згадка в Кодексі про неприпустимість такого явища. Більше в ньому немає

жодного роз'яснення, яким же чином унеможливується жорстоке поводження й катування, не вказується й на будь-який механізм, що унеможливує або хоча б робить небажаним застосування до засуджених тортур. Основним засобом забезпечення недопущення катувань чи жорстокого поводження з останніми є встановлення й гарантування їх прав і законних інтересів. Ураховуючи, що засуджені - це категорія осіб, яка вже зазнала певних обмежень і не мають загального доступу до механізмів протистояння або оскарження фактів нелюдського поводження з ними, брак гарантійних норм про недопущення цього є незадовільною ознакою даного законодавчого акта.

У науці кримінально-виконавчого права питанню регулювання й дотримання прав неповнолітніх приділяли увагу такі вчені, як О. М. Бандурка, Т. А. Денисова, В. М. Трубніков та ін.

Особливості регулювання порядку відбування покарання

неповнолітніми, зокрема, у виді позбавлення волі, передбачені в гл. 21 КВК України. Ідеться в ній про матеріально-побутові умови, режимні вимоги до засуджених, специфіку побудови установ для неповнолітніх, додаткові гарантії при їх звільненні та деякі положення про їх соціальну адаптацію до умов вільного життя. Розглянемо деякі з указаних інститутів, покликаних забезпечувати права засуджених неповнолітніх, більш детально.

Застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до засуджених неповнолітніх, за загальним правилом, є неприпустимим. Але іноді законодавець дає згоду на це. Випадки, коли застосування вказаних засобів можливе є виключними і пов'язані вони перш за все з агресивною поведінкою з боку цих осіб, причому інтенсивність останньої повинна бути такою, яку можливо зупинити лише за допомогою вказаних засобів. Інакше кажучи, фізична сила, спеціальні засоби і зброя (далі - силові засоби) це крайні засоби реагування на агресію неповнолітніх в'язнів. Крім того, їх застосування допустиме лише за наявності відповідних умов. Розглянемо основні нормативні акти, що регламентують можливість застосування силових засобів до таких осіб.

Основним нормативно-правовим документом, що впорядко-

вує застосування силових засобів до в'язнів є Закон України «Про міліцію», у якому містяться нижченаведені положення.

Працівники міліції вправі оперувати заходами фізичного впливу, в тому числі прийомами рукопашного бою, для припинення правопорушень, подолання протидії їх законним вимогам, спрямованої щодо них або інших осіб, якщо інші способи були використані, але не забезпечили виконання покладених на міліцію обов'язків.

Крім цього, наводиться перелік таких випадків вжиття силових засобів:

- захист громадян і самозахист від нападу та інших дій, що створюють загрозу життю або здоров'ю громадян або працівників правоохоронних органів;

- для припинення масових заворушень і групових порушень громадського порядку;

- для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби незалежно від їх належності або їх звільнення в разі захоплення;

- для затримання й доставки в міліцію або інше службове приміщення осіб, які вчинили правопорушення, а також для конвоювання і тримання осіб, затриманих, заарештованих, взятих під варту, якщо ті чинять опір працівникам міліції або якщо є підстави вважати, що вони мо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

жуть втекти чи завдати шкоди оточуючим або собі;

– для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, що паралізують роботу транспорту, життєдіяльності населених пунктів, посягають на громадський спокій, життя і здоров'я людей;

– для припинення опору працівникові міліції та іншим особам, які виконують службові або громадські обов'язки з охорони громадського порядку й боротьби зі злочинністю;

– для звільнення заручників.

Зброя може використовуватися лише як крайній захід і в разі реальної загрози життю людей або працівника правоохоронного органу. Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї повинно передувати попередження про намір їх використання, якщо дозволяють обставини. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції.

За неможливості уникнути застосування сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на міліцію обов'язків і має зводитися до мінімуму можливості завдання шкоди здоров'ю правопо-

рушників та інших громадян. При завданні шкоди працівники правоохоронних органів забезпечують подання необхідної допомоги потерпілим у найкоротший строк

Про застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, а також про будь-які ушкодження або смерть, спричинені особою внаслідок застосування працівником міліції таких заходів останній негайно доводить про це письмово до відома безпосереднього начальника для сповіщення прокурорів.

Окремо закон указує, що забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби й вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, до осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності й до малолітніх, крім випадків учинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору.

Тут слід звернути увагу, що малолітньою відповідно до чинного законодавства України (ст. 6 Сімейного кодексу України) вважається дитина, яка не досягла 14-річного віку. Отже, додатковий захист від можливості застосування силових засобів з боку міліції в Україні отримує лише дитина віком до чотирнадцяти

років, тоді як Конвенція з прав дитини вважає дитиною особу до досягнення нею 18-річного віку. Виходить, що дитина в Україні у віці з 14 до 18 років за ознаками можливої агресивної протиправної поведінки прирівнюється до дорослої особи. Це надзвичайно дивне положення з огляду на його нелогічність і безглуздість, оскільки повний обсяг правоздатності й дієздатності особа отримує у 18 років, а ось позбавлена життя (зрозуміло, за наявності вкрай негативних обставин) вона може бути вже в 15 років.

Закон України «Про міліцію» – це не єдиний нормативний акт, що регламентує можливість застосування силових засобів, зокрема, до дітей і неповнолітніх. Цей Закон, безумовно, не має безпосереднього застосування в умовах позбавлення волі, але він дає певну уяву про підходи до впорядкування питань застосування силових засобів до неповнолітніх.

Кримінально-виконавчий кодекс України встановлює правила, відповідно до яких фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися до засуджених. За загальним правилом підставами використання таких засобів є вчинення засудженим фізичного опору персоналу колонії, злісне невиконання законних вимог персоналу, буйство, участь у масових завору-

шеннях, у захваті заручників або вчинення інших насильницьких дій, а також у разі втечі з-під варти.

Що стосується неповнолітніх, то цим Кодексом забороняється застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю. Такі засоби можуть бути використані лише в разі вчинення неповнолітніми групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору.

Ведучи мову про покарання у виді позбавлення волі, законодавець оперує терміном «неповнолітній». Знову звернімося до ст. 6 Сімейного кодексу України, норма якої вказує, що неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. З точки зору юридичної техніки розмежування понять «малолітній» і «неповнолітній» цілком виправдане. На цей факт звертають увагу чимало вчених і практичних працівників [2, с. 20]. Малолітня особа не може опинитися у виховній установі у статусі особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі. Що ж виявляється? В умовах позбавлення волі ставлення до неповнолітніх є більш гуманним, аніж на волі. Принаймні можливостей застосовувати силові засоби до засуджених неповнолітніх у працівників виховних установ значно менше, ніж у працівників

міліції. Як вбачається, було б правильним внести зміни до Закону України «Про міліцію» в частині заборони працівникам правоохоронних органів використовувати силові засоби проти неповнолітніх.

Аналогічні положення щодо застосування силових засобів містяться в законодавстві, присвяченому попередньому ув'язненню неповнолітніх.

Серед загальних силових засобів законодавство передбачає:

1) фізичну силу, в тому числі прийоми рукопашного бою, можливість застосування якої обмежена випадками групових нападів;

2) гамівну сорочку (застосовувати до неповнолітніх заборонено);

3) наручники (можливість застосувати їх обмежена випадками групових нападів);

4) сльозоточиві речовини й гумові кийки (використовувати щодо неповнолітніх заборонено, за винятком випадків учинення групового нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу установи або інших осіб, чи нападу збройного);

5) вогнепальну зброю (використовувати до неповнолітніх заборонено, за винятком випадків учинення групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю персоналу установи або інших осіб, чи нападу збройного).

Розглянемо далі порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї. Безпосередньому використанню силових засобів має передувати попередження про намір використання вказаних заходів, засобів чи зброї якщо дозволяють обставини. Без попередження ці засоби можуть застосовуватися, коли виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб.

Якщо застосування заходів фізичного впливу уникнути неможливо, вони не повинні перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на відповідну посадову особу обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушників. У разі необхідності потерпілим негайно надається допомога.

Важливим положенням є інформування про застосування силових засобів. Про використання фізичної сили, спеціальних засобів чи гамівної сорочки доповідається в рапорті начальникові колонії (якщо йдеться про міліцію, то начальникові відповідного підрозділу внутрішніх справ). Про кожен випадок застосування зброї складається рапорт і негайно повідомляється прокурор.

Розглянемо далі *Умови тримання засуджених неповнолітніх у кримінально-виконавчих уста-*

новах Державної пенітенціарної служби України. Одним з важливих напрямків забезпечення прав дитини в державі є встановлення додаткових гарантій у разі відбування нею кримінального покарання, зокрема, у виді позбавлення волі.

В Україні неповнолітні відбувають покарання у виді позбавлення волі у спеціальних виховних колоніях, що відрізняються від колоній для дорослих ступенем ізоляції й низкою інших умов. Режим тримання таких осіб є більш лояльним і м'яким. Ці колонії не мають поділу за рівнями безпеки, в них доступніші поліпшеніші умови тримання. При зверненні до неповнолітніх їх називають вихованцями, що має сприяти зосередженню уваги як дитини, так і працівника колонії саме на процесі виховання, а не на факті засудження. У той же час працівники виховної колонії звертаються до неповнолітнього засудженого на «ти» або називають його по імені. На нашу думку, навряд звернення на «ти» до неповнолітнього сприяє більш кращому усвідомленню ним своєї особистості й відчуттю поваги до себе.

При прийомі засуджених в установу вони підлягають обов'язковому огляду й медичному обстеженню. Для цього їх поміщають до дільниць діагностики, карантину й розподілу (далі -

дільниця КДР). Протягом 14 календарних днів неповнолітнього вивчають психологи, оглядають медичні працівники. У разі виявлення захворювань або ознак насильства ці службові особи мають застосовувати відповідні заходи – направляти засудженого на лікування або надавати невідкладну медичну допомогу. За наявності ознак насильства медичні працівники повинні діяти відповідно до вимог Правил внутрішнього розпорядку виховної установи, а саме інформувати про це начальника установи. Інших обов'язкових вимог щодо реагування на факт виявлення ознак насильства над дитиною чинне законодавство не містить.

У цілому ж національне законодавство містить лише один нормативний акт, що регламентує порядок розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. Це Наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС, Міністерства освіти та науки й МОЗ від 16 січня 2004 р., № 5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» [3], яким встановлено механізм інформування про факти насильства в основному за місцем проживання дитини, хоча передба-

чено й можливість самостійного повідомлення неповнолітнім про факти насильства. У таких випадках відповідно до Порядку особи, яким стало відомо про факти насильства щодо неповнолітнього або дитини, повинні інформувати відповідний територіальний підрозділ служби у справах дітей. За наявності ознак злочину при виявленні факту заподіяння насильства над неповнолітнім інформуються також органи внутрішні справ.

Важливим моментом у процесі організації відбування покарання неповнолітніми є обов'язковість навчання, на яку вказує КВК України. Це реальна можливість для осіб, які знаходяться у конфлікті із законом, отримати певну освіту, додаткові навички, вміння та ін. Взагалі, як видно вже із самої назви цих установ, вони орієнтовані, перш за все на виховання. Оскільки людина в неповнолітньому віці більш сприйнятлива, на неї можна здійснювати відповідний коригуючий вплив, її звички і властивості в цьому віці є більш змінюваними, а сама вона легше піддається вихованню, навчанню й корекції. Дані досліджень, проведених деякими вченими, свідчать що освіта позитивно впливає на таких засуджених [1, с. 71].

Ось чому у виховних колоніях намагаються створити такий

режим, який надавав би можливості більше уваги приділяти вихованню і не мав такого ступеня правообмежень, який жорстко відокремлює неповнолітнього від оточуючого зовнішнього світу.

Правовий статус таких неповнолітніх за своїм обсягом включає в себе всі основні права засуджених і має певні додаткові елементи, пов'язані з тими особливостями установ, де вони тримаються (на які вже було вказано). Отже, неповнолітній має право в тому числі й на подання скарги, звернень й заяви до відповідних органів, установ та організацій. Окремо право на подання скарг про факти насильства над неповнолітніми законодавство не передбачає, але це не заперечує такого їх права.

Кримінально-виконавчий кодекс України встановлює такі особливості тримання неповнолітніх:

- витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до 100 % мінімального розміру заробітної плати;

- одержувати побачення – щомісяця короткострокове й один раз на 3 місяці – тривале;

- при сумлінній поведінці і ставленні до праці й навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання засуджені мають право на

поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено: (а) додатково витратити на місяць гроші в сумі 60 % мінімального розміру заробітної плати; (б) додатково одержувати один раз на 3 місяці короткострокове побачення, яке за постановою начальника виховної колонії може проходити за межами виховної колонії.

Як вбачається, вказані положення КВК України не відбивають усіх особливостей, які дійсно властиві режиму тримання неповнолітніх у виховних колоніях. Кодекс містить лише окремі елементи режиму, які хоча й відрізняють виховні колонії від виправних, але не вказують на суттєві ознаки цієї різниці. Зі змісту положень цього кодифікованого акта неможливо впевнитися у виховному характері відбування покарання неповнолітніми засудженими.

Основними особливостями виховних колоній, які відрізняють їх від будь-яких інших установ та організацій, на нашу думку, є:

– більш м'який і лояльний режим тримання, прояв якого полягає в тому, що для таких засуджених передбачені більш комфортні умови тримання взагалі, підвищені норми харчування, більші можливості для заняття спортом, участі в інших заходах;

– можливості щодо навчання засуджених неповнолітніх;

– специфічні умови їх праці,

передбачені законодавством про працю;

– заборона застосовувати до них спеціальні засоби безпеки й накладати деякі дисциплінарні стягнення;

– обмеження вживання деяких заходів щодо неповнолітніх (переміщення без супроводу, слідування до місця вибуття при звільненні засудженого, переведення неповнолітніх в інші колонії та ін.);

– більші можливості щодо звільнення й дострокового звільнення засуджених неповнолітніх.

Намагання зробити процес відбування покарання такими особами максимально наближеним до виховного процесу відбувається й у заходах заохочення. За сумлінну поведінку і ставлення до праці й навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах до засуджених неповнолітніх можуть застосовуватися додаткові заохочення, серед яких надання права: (а) відвідувати культурно-видовищні і спортивні заходи за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії і (б) виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів. Такі заходи, безумовно, є позитивними, спрямованими на подальшу соціалізацію неповнолітнього.

Міжнародні нормативні акти і практика Європейського суду з прав людини вказують на небажаність застосування до неповнолітнього одиночного ув'язнення в будь-якій формі. На жаль, чинне законодавство України має суперечливі положення щодо цієї вимоги. Так, серед заходів стягнення, які можуть бути використані до засудженого неповнолітнього, передбачено можливість поміщення порушника режиму відбування покарання в дисциплінарний ізолятор на строк до 10-ти діб з виведенням чи без виведення на навчання або роботу. І хоча дисциплінарний ізолятор *de jure* не є одиночною камерою, проте випадки, коли неповнолітній фактично може триматися в ньому досить часті. До того ж саме приміщення дисциплінарного ізолятора побудовано так, щоб здійснювати максимальний ізолюючий вплив на особу. А щодо неповнолітніх такий вплив може стати фатальним.

До неповнолітніх заборонено застосовувати силу і спеціальні засоби впливу, про що вже йшлося. Законодавство не містить окремо сформульованого положення про заборону тілесних покарань таких засуджених, але виходячи із загальної доктрини покарань та інших видів юридичної відповідальності такий вид покарання, безумовно, є забороненим. При цьому персонал вихов-

них установ повинен виявляти й попереджувати факти насильства над неповнолітніми, в тому числі шляхом інформування начальника установи і служб у справах дітей. Але цей обов'язок персоналу, на жаль, не є прямим і впливає скоріше із загальних вимог до організації процесу виконання й відбування покарання.

Додатковим інститутом, наявність якого дозволяє вести мову про гуманізацію умов тримання неповнолітніх засуджених, є переведення їх із колонії виховної до виправної у зв'язку з досягненням ними повноліття. За загальним правилом засуджені, які досягли 18-річного віку, переводяться з виховної колонії для подальшого відбування покарання до колонії виправної мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. Питання про переведення такого засудженого вирішується Державною пенітенціарною службою України за рішенням педагогічної ради й поданням начальника виховної колонії, погодженим зі службою у справах дітей.

З урахуванням характеру загальних вимог міжнародних актів ця норма в національному законодавстві повинна мати дещо інший вигляд. Було б правильніше передбачити таке переведення засудженого, який досяг 18-річного віку, лише в тому випадку, коли до кінця строку відбування покарання йому лишилося

понад один рік. Навіть за таких умов питання про необхідність переведення потрібно вирішувати в кожному конкретному випадку щодо кожного такого засудженого з урахуванням багатьох чинників, які можуть мати значення для прийняття такого рішення. Низка ситуаційних моментів свідчить, що такого засудженого доцільно б залишити у виховній колонії. Пояснити це можна наступним. Хоча засудженому й виповнилося 18 років, але це не значить, що він миттєво стає у психічному й фізіологічному плані повнолітнім. А тому переводити його до колоній, де відбувають покарання дорослі, відразу ж після «дня народження» буде передчасним і може завдати непоправимих негативних наслідків.

Національне законодавство допускає можливість залишення у виховній колонії, однак такі випадки визнаються винятковими. Стаття 148 КВК України вказує, що залишити засудженого у виховній колонії можливо за наявності наступних умов. З метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли 18-річного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними 22 років. Залишення засуджених, які досягли 18-річного віку, у виховній колонії відбувається за рішенням педагогічної ради й за постановою начальника колонії, погодженою зі службою у справах дітей.

Список літератури: 1. Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудова колоній: моногр. / О. М. Бандурка, В. М. Трубніков, А. О. Яровий. – Х.: НУВС, 2003. – 260 с. 2. Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення: наказ Держкому у справах сім'ї та молоді, МВС, МОН і МОЗ України від 16.01.2004 р., № 5/34/24/11 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 4. – Т. 2. – Ст. 202. 3. Прокурорський нагляд за додержанням законів України щодо попередження насильства над дітьми: наук.-практ. посіб. / О. О. Кочемировська, О. М. Подільчак, О. Р. Севрук, Г. О. Христова. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 88 с.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ ОСУЖДЕННЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ВО ВРЕМЯ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Романов М. В.

Указана специфика несовершеннолетних, как отдельной категории осужденных. Выделены некоторые особенности правового регулирования процесса отбывания наказания несовершеннолетними. Отмечены коллизионные моменты действующего уголовно-исполнительного законодательства, относящиеся к несовершеннолетним осужденным.

Ключевые слова: несовершеннолетний, воспитательная колония, обеспечение прав несовершеннолетних.

PROVISION OF THE RIGHTS OF CONVICTED JUVENILES WHILE SERVING THEIR SENTENCE OF IMPRISONMENT

Romanov M. V.

Specificity of juveniles convicted as a separate category of convicts is indicated. Some of the features of the legal regulations of serving the sentence by juveniles are highlighted. Moments of conflict of existing penal laws relating to juvenile convicts are marked.

Key words: juvenile, juvenile correctional facility, provision of the rights of juveniles.

Надійшла до редакції 03.02.2012 р.

УДК 343.84(477)

О. В. Лисодєд,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДНОСИН ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ІЗ ЗОВНІШНІМ СВІТОМ

Однією з вимог режиму в установах виконання покарань у виді позбавлення волі є фізична ізоляція засуджених. Вона створює останнім низку суттєвих правобмежень, яких вони не знали, перебуваючи на свободі. Ізоляція – це обмеження права людини вільного вибору місця проживання, вільного пересування й визначення свого способу життя, характеру й роду занять, розпорядження своїм часом, у тому числі й обмеження права вільного спілкування і зносин із зовнішнім світом [5, с. 32, 33]. Але така ізоляція все ж таки є частковою, оскільки певні форми спілкування з інституціями громадянського суспільства засудженим до позбавлення волі повинні

дозволятися і навіть підтримуватися адміністрацією цих установ.

Із цього приводу Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями вказують, що останнім треба давати можливість спілкуватися із зовнішнім світом через регулярні проміжки часу й під належним контролем – з їх сім'ями або друзями, які мають бездоганну репутацію, як шляхом листування, так і безпосередньо при відвідинах (п. 37). До відома в'язнів слід регулярно доводити найважливіші новини, дозволяти їм читати газети, журнали або особливі в'язничі видання, слухати радіо й бути присутнім на лекціях, або ж вживати будь-які інші засоби, що допускаються й контролюються адміністрацією уста-